

LA TRANSFORMACIÓ URBANA DE TÀRRACO AL S. IV DC. NOVES DADES ARQUEOLÒGIQUES

MARIA ADSERIAS i SANS*
JOSEP M. MACIAS i SOLÉ*
JOAN J. MENCHON i BES*
JOSEP M. PUCHE i FONTANILLES*

Tradicionalment, els testimonis literaris referents a les invasions germanes han estat emprats per establir el començament de la crisi i decadència de la ciutat de Tarragona. En aquesta línia, destaquen els treballs locals de Sánchez Real (1951 i 1957) i J. M. Recasens (1966), que empren els tresorers numismàtics localitzats a la província i s'inclouen en un corrent *bel·licista* general on han ressaltat tradicionalment M. Tarradell (1955), A. Balil (1957) i J. M. Blázquez (1968). Estudis posteriors matisen fins a tal punt l'impacte i les conseqüències en el món urbà d'aquest fet (p. ex., Arce 1982, 1988; Gutiérrez 1993) que, actualment, les invasions del segle III són només contemplades com un dels factors que incidí en aquest període de transformació global de l'urbanisme romà.

En el cas concret de *Tarraco*, les dades epigràfiques permeten a Alföldy preludiar dificultats econòmiques a partir de final del segle II (1991, 38 s.), moment que coincideix amb l'abandó funcional del teatre de la ciutat (Mar/Roca/Ruiz de Arbulo 1993, 18). Per altra banda, es constaten canvis en el costums epigràfics. Així, desapareixen les làpides relacionables amb el concili provincial i s'incrementen els epígrafs vinculats als governadors provincials. A final del s. III s'observa com, per primer cop, s'aprofiten elements epigràfics o ornamentals anteriors per a noves inscripcions o,

* Tots els autors pertanyen a CODEX - Arqueologia i Patrimoni. Plaça Sant Fructuós, núm. 1, baixos. 43002 Tarragona. Tel./Fax 977/234346.

fins i tot, en el nou placatge del podi de l'amfiteatre (Ruiz de Arbulo 1993, 107 s.). Igualment, desapareixen les referències epigràfiques a l'ordre municipal, i les grans obres conegudes de final del III/inici del IV, que apunten, teòricament, una recuperació econòmica, són responsabilitat dels *praeses* provincials.

Com en altres ciutats, aquestes dades indiquen la decadència de l'e-vergetisme municipal que declina el manteniment dels espais públics i d'esbarjo (cerc i amfiteatre) en els càrrecs provincials; mentre que el marc propi d'actuació de l'*ordo* de la ciutat, el fòrum municipal, és abandonat entre els segles IV. En l'àmbit arqueològic, els treballs desenvolupats en les àrees residencials de la ciutat reflecteixen aquesta transformació urbana, en el sentit que la inversió privada i municipal no pot o no vol mantenir o reconstruir les cases alt imperials i, el que és més significatiu, no es conserva vigent un dels seus equipaments urbans més bàsics, la seva xarxa de clavegueram.

El treball que presentem avança molt sintèticament els resultats de les darreres actuacions desenvolupades al nucli urbà de Tarragona, a partir dels quals s'entreu l'intens canvi que es produeix en la part inferior de la ciutat. No obstant això, intervencions més antigues (recollides en Menchon/Macias/Muñoz 1995) ja fan referència a aquest procés que, en certa manera s'inicià durant el segle II i començament del III, moment en el qual s'abandonen alguns hàbitats extramurs situats en la cara oest de la ciutat, la més allunyada del port. En aquesta mateixa zona, es produeix, presumiblement a partir de mitjan s.III, l'inici de les grans àrees funeràries en inhumació situades extramurs i que aprofiten els materials constructius dels antics suburbis i els elements ornamentals dels espais públics de la ciutat.

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

c/ Fortuny 12

En aquest solar, es documentà part de la xarxa urbana en bon estat de conservació. Destaca un carrer enllosat de sis metres d'amplada amb un tram conservat de quinze metres i que discorre perpendicularment al documentat al costat del fòrum municipal. Per sota del vial, hi discorria una claveguera central que recollia les aigües dels baixants de les cases adjacents. Les cases han estat documentades al costat meridional del carrer i la seva cronologia abraça des del segle II aC als III/IV dC. Les dades que exposem

procedeixen exclusivament de la intervenció realitzada per CODEX l'any 1993. Cal esmentar que amb anterioritat s'havia desenvolupat una d'anterior, l'any 1991, en aquest mateix solar (Dasca/Palau 1991).

L'abandó d'aquest sector de la ciutat es reflecteix en l'obliteració de la xarxa de clavegueram, tant de les conduccions provinents de les cases com de la general situada al mig del carrer. Dins de les estances alt imperials, es constaten nivells cendrosos just per sobre de les pavimentacions, alguns amb restes cremades de l'embigat de fusta. En una estança es documentaren les restes de dues àmfores encastades en els paviments i farcides també amb nivells cendrosos. Per damunt d'aquests estrats, es documenten potents nivells d'enderroc, a més d'un abocador ceràmic i de restes constructives.

El material ceràmic procedent de l'obliteració de les clavegueres és molt reduït i poc representatiu: Lamb. 9, Hayes 181 i Ostia III-302 en comuna africana; Hayes 10 en TSA A, i fragments informes de TSA C. El mateix comportament s'observa en els nivells de cendres que cobreixen els paviments: Ostia III-332 i III-267; Lamb. 3b1 en TSA A, i Lamb. 40 bis en TSA C.

En canvi, el comportament ceràmic en els nivells d'enderroc i en l'abocador superior és, quantitativament i qualitativa, més ric. En els nivells d'enderroc, es documenten les següents formes: Lamb. 9, 10a i 10b, Ostia I-262, I-264, III-267, III-332, IV-59, IV-61 i Atlante CVIII-2 en comuna africana; Lamb. 1b, 3b i 9a, H. 31, i Ostia I-86 en TSA A; Hayes 33 en TSA A/D; Lamb. 40, 40 bis i 42 en TSA C; Hayes 61 en TSA D, i les àmfores Keay XIX i Tripolitana II.

L'abocador documentat conté un conjunt molt semblant: Lamb. 9, 10a i 10b, Ostia I-17, I-261, I-264, I-278, II-302, III-267, III-332, IV-19 i Hayes 200 en comuna africana; Lamb. 3c¹, 8 i 9a, Hayes 14/17, H. 32 en TSA A; Lamb. 35, 40, 40bis, 41, 42, 42bis i Ostia I-104 en TSA C; Hayes 58B en TSA D, i, per finalitzar, les àmfores Africana I, II i Keay 1b, Gauloise 4 i Dr. 2-4.

c/ Apodaca 7

En aquest solar, situat fora de la muralla, dins del recinte portuari i prop del conjunt de teatre, es documenta l'obliteració d'un gran col·lector tardorepublicà d'aigües residuals que desguassaria al mar (CODEX 1994c). Aquest s'ha vist en una llargada de 30 m i es conserva sota l'actual trama

urbana en els dos sentits. S'ha fet amb grans blocs irregulars de pedra, damunt dels quals reposa l'obra en *opus quadratum* i un volta de mig punt feta igualment amb carreus. La colmatació del col·lector es caracteritza per estar format per diversos nivells, imbricats entre ells, de llims amb forta presència de matèria orgànica i de nivells sorrencs amb graves fines.

L'estratigrafia conservada presenta una gran varietat de formes: Ostia I-264, I-273, I-278, I-56, III-108, III-170, III-269 i IV-59 en ceràmica comuna africana; Hayes 31, H. 8 i Lamb. 3a, 3b, 3c i lamb. 9 en TSA A; Hayes 31 en TSA A/D, H. 42, H. 48, H. 49 i Lamb. 40bis en TSA C; Hayes 58b i Hayes 61 en TSA D, i àmfores Africana I, II, Mauritana Dressel 30, Keay XXIV, XXV i Tripolitana II.

c/ Nou de Santa Tecla 13

En aquest solar, situat al sur del pòrtic annex al teatre, s'hi localitzaren, durant una delimitació arqueològica, diferents estructures de difícil interpretació integrades possiblement dins de l'àrea portuària de la ciutat (Menchon 1994b). El seu abandó se situa a partir de la recuperació de les següents formes: Lamb 51-51A, Hayes 61 en TSA D; Ostia I-17, Atlante CV- I en ceràmica comuna africana; i les àmfores Keay LIV bis, Keay XIII.

c /Francesc Bastos

Actuació desenvolupada en una intensa àrea d'habitatges en època imperial que proporcionà un escàs conjunt ceràmic en l'estratigrafia d'abandó (MENCHON 1994a). Cal destacar un exemplar de la forma Lamb. 1/3 b en TS Lucente i un altre de Lamb. 54 en TSA D.

c/ Sant Miquel 5

Situat al sud de les restes del c/ Apodaca, s'hi han documentat parcialment àmbits imperials que evidencien una reforma del segle IV aprofitant barrejant els elements constructius, i una fase d'abandó datada a partir de la recuperació d'exemplars de Hayes 61 i 67 en TSA D; Hayes 3D en LR C i l'àmfora Keay XLI (CODEX 1994a).

c/ Sant Miquel 33

En aquest solar meridional, es documentaren, a partir d'una breu actuació de delimitació, les restes d'un gran edifici sumptuós de funcionalitat no determinada (CODEX 1994b). Aquest presenta una estança pavimentada

mentada amb mosaic i una altra en *opus sectile*. Per a allò que ens interessa, cal destacar un exemplar de la forma Hayes 87a en TSA D en un dels nivells d'enderroc.

c/ del Gasòmetre 32

Aquest solar, de recent excavació, se situa als peus del tancament meridional del recinte del fòrum municipal de la ciutat. Aquí es documenten, entre altres evidències, quatre estances idèntiques que pertanyen possiblement a una àrea d'emmagatzemament o de producció situada a l'entorn del fòrum. Per a allò que ens interessa, destaquem un altre col·lector d'aigües residuals i pluvials que s'ha documentat en 24 m i presenta un desnivell mitjà del 8,75%. A més més, s'han constatat sis clavegueres associades i colmatades en el mateix període.

Els nivells de farciment i inutilització del col·lector es caracteritzen per estar formats per una successió variable de capes de llims compactats o sorres. Estratigràficament, la formació d'aquests estrats deriva de deposicions graduals i contínues o sobtades i, en tot moment, evidencien la manca de manteniment d'aquesta infraestructura. Dins del col·lector, s'han recuperat exemplars d'Ostia III-267, III-324, II-302, I-273, IV- 59 i Lamb 10a i b en ceràmica comuna africana; Lamb. 2b i 3a en TSA A; Hayes 49 i Lamb. 40bis en TSA C; Hayes 58 b i 67, Lamb. 51, 51A en TSA D, i les àmfores Keay XXIII i Tripolitana II.

Per altra banda, en els nivells de colgament de les estances, hem documentat les formes Ostia I-261, III-267, IV-59 i Lamb. 9a i 10a en ceràmica comuna africana; Lamb. 3a, 9a, 3c¹ en TSA A; Lamb 40bis i 42 en TSA C; Hayes 58b, 61 i 67 en TSA D, i les àmfores Galaouise 4 i Keay VII.

CRONOLOGIES

A partir dels diversos conjunts recuperats, podem establir una certa coetaneïtat entre els moments d'abandó dels dos col·lectors urbans, de les dependències del c/ Gasòmetre i el de la casa del c/ Fortuny. Aquests conjunts s'han de situar a partir del segon quart del segle IV dC en funció dels exemplars de TSA D identificats (Hayes 61, 58b, 67 i Lamb. 51, 51a). No obstant això, aquesta producció ceràmica és escassa, igual que les àmfores que es comencen a produir en aquest segle IV (Keay XIX, XXIV i XXV).

Succeix el mateix amb la ceràmica comuna nord-africana, ja que, tot i presentar exemplars com les formes Ostia III-108 i Ostia IV-59 i 61, la major part dels vasos recuperats són més característics de moments anteriors. Segurament, això es deu a la naturalesa formativa dels estrats, que han ocasionat un predomini aclaparador de produccions típiques del segle III, com ara formes tardanes de TSA A, algun exemplar de TSA A/D, molts de TSA C (amb algunes formes que es produeixen fins a la primera meitat del segle IV) i àmfors alt imperials o que es comencen a produir durant el segle III i perduren fins al següent. Tot plegat fa que, majoritàriament, el conjunt sigui molt semblant a altres conjunts de final del segle III dC (Castanyer i altres 1991 i 1993; González 1990), però la presència esporàdica de formes del IV fan avançar la seva cronologia.

L'escassetat de vasos coetanis a la formació dels estrats crea certa incertesa a l'entorn de la forma Hayes 67. L'inici de la seva producció s'ha estipulat tradicionalment a l'entorn del 350 (Atlante 1981; Aquilué 1991), i darrerament s'ha proposat endarrerir-la lleugerament fins al 340 (Mackensen 1993). Òbviament, la presència d'aquest vas en el jaciment del c/ Gasòmetre estableix una cronologia inicial per a la fase d'abandó de mitjan segle IV; mentre que, si considerem la seva absència en la resta dels jaciments com significativa, podem recular la cronologia uns 25 anys, fins a l'aparició de la forma Hayes 61. Quant al límit *ante quam* per aquests nivells d'abandó, no podem fer servir l'estratigrafia superior com a punt de referència, ja que aquests estrats esdevenen la darrera evidència antròpica d'època romana. Cal aplicar, doncs, criteris d'absència per a la definició d'un límit cronològic superior per al colgament d'aquests sectors de la ciutat.

La resta de les excavacions arqueològiques no han comportat conjunts ceràmics d'alt interès, però evidencien també una transformació baix imperial de difícil precisió cronològica que, en els punts més propers al moll de la ciutat, impliquen una perdurabilitat major. Així, l'abandó de l'edifici del c/ Sant Miquel 33 i les restes del núm. 5 s'han de situar a partir de mitjan/final del segle V dC.

CONCLUSIONS

A partir d'aquestes noves actuacions arqueològiques, es pot avançar en el coneixement del procés de transformació que pateix la ciutat de

Tàrraco durant el Baix Imperi. L'excavació de part de dos dels col·lectors de la ciutat aporta, juntament amb les evidències d'abandó dels espais arquitectònics, un volum de ceràmica quantitativament important per definir amb seguretat una data que s'ha de vincular necessàriament a l'entorn més immediat. Mentre que, en el col·lector del c/ Apodaca, s'hi aprecien evidències d'ensorrament de les parets i la coberta i, consegüentment, una obstrucció de les aigües que va afavorir la deposició de material divers; en el tram del c/ Gasòmetre, el col·lector sembla haver patit només l'extracció parcial de la seva coberta. Aquí l'obliteració s'hauria produït per la filtració i entrada d'aigües pluvials, amb l'arrossegament i deposició de terres i material. No obstant això, tots dos processos no es poden fer extensius a la totalitat del seu trajecte respectiu, ja que en cada tram poden intervenir múltiples factors: grau de pendent, estructures superposades, nivell d'espoliació, etc.

La colmatació dels col·lectors i clavegueres, juntament amb la no-identificació d'una nova xarxa de sanejament que els substitueixi, ens indica una despreocupació o impotència pel manteniment d'una infraestructura que ha de reflectir l'abandó i el trasllat dels habitatges que, anteriorment, havien generat la seva construcció i conservació. La datació proposada, segon o tercer quart del segle IV en endavant i en funció de la zona, concorda aproximadament amb altres punts de la ciutat on es constata un abandonament general durant el segle IV: c/ Governador González (Bermúdez i altres 1989, 134); c/ Francesc Bastos, darrers nivells d'ocupació del teatre (Mar i altres 1993, 18), i el mateix fòrum municipal.

Aquestes dades comencen a reflectir, d'una manera encara insatisfactòria, el procés de transformació física de la ciutat de Tarragona. Sabem que aquest canvi s'inicia durant els segles II i III en l'àrea extramurs occidental, mentre que les barriades orientals properes al port, mantenen una vigència que, en determinats casos, supera algunes àrees residencials intramurs. No es pot valorar actualment l'hipotètic impacte urbanístic de la invasió del segle III i, en la centúria següent, l'obliteració de la xarxa de clavegueram ens indica un desplaçament o abandó dels centres d'habitatges situats al seu voltant, o bé, una ocupació humana menys intensa d'aquestes zones -amb un caire pseudorural- que fa prescindible el manteniment d'una xarxa de clavegueram tan extensa i que, vista la seva escassa entitat arquitectònica, es fa difícil de detectar arqueològicament.

Finalment, cal plantejar-se si aquest nivell de transformació, docu-

mentat en la part central/inferior intramurs, es pot fer extensible a la part més elevada de la ciutat residencial. D'altra banda, sabem que la privatització i transformació del circ i dels recintes del Fòrum Provincial no es produeix fins al segle V dC (TED'A 1989, 446), data que encara planteja més interrogants sobre els teòrics desplaçaments i emplaçaments de les àrees urbanes intramurs del segle IV. Caldrà, doncs, esperar la realització de més actuacions arqueològiques per resoldre aquestes qüestions; en especial aquelles que es puguin desenvolupar en la zona residencial més propera als recintes públics i oficials de la ciutat.

BIBLIOGRAFIA

- ARCE, J., 1982: *El último siglo de la España romana*, Madrid, Ed. Alianza.
- ARCE, J., 1988: *La crisis del siglo III dC en Hispania y las invasiones bárbaras, España entre el mundo antiguo y el mundo medieval*, Madrid 1988.
- ALFÖLDY, G., 1991: *Tarraco*, Fòrum. temes d'història i arqueologia tarraconines, núm. 8, Tarragona.
- AQUILUÉ, X., 1991: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el norte de África y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Tesi doctoral manuscrita, Barcelona 1991.
- ATLANTE 1981: *Atlante delle forme ceramiche I. Ceramica fina romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Impero)*.
- BALIL, A., 1957: Las invasiones germánicas en Hispania en la segunda mitad del siglo III dC, *Cuadernos TEEHAR*, IX.
- BLÁZQUEZ, J. M., 1968: La crisis del siglo III en Hispania y Mauritania Tingitana, *Hispania*, núm. 28.
- BERMÚDEZ, A.; PUJANTE, P.; FLANDES, E.; PALAU, R., 1989: Excavacions arqueològiques a l'àrea central intramurs de Tàrraco: Intervenció al solar situat a Governador González, 10. XXXV Asamblea Intercomarcal d'estudiosos de Catalunya. Valls. 123-134.
- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J; ROURE, A., 1990: Un conjunt ceràmic de finals del segle III dC a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany). *Cypsela VIII*, 157-191.

- CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; BENET, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; REMOLÀ, J. A.; ROCAS, X., 1993: L'excavació del Kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries, a *Cypsela X*, Girona, 159-194.
- CODEX 1994a: *Memòria de la intervenció arqueològica efectuada al solar núm. 5 del c/ de Sant Miquel de Tarragona*. Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Manuscrit inèdit.
- CODEX 1994b: *Memòria de delimitació arqueològica efectuada al solar núm. 33 del c/ de Sant Miquel de Tarragona*. Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Manuscrit inèdit.
- CODEX 1994c: *Memòria dels treballs arqueològics realitzats al c/ Apodaca 7*. Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Manuscrit inèdit.
- DASCA, A.; PALAU, R., 1991: *Memòria de l'excavació arqueològica del solar núm. 12 del carrer Fortuny de Tarragona (Tarragonès)*. Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Manuscrit inèdit.
- GONZÁLEZ, R., 1990: *El vertedero de la Avda. de España, núm. 3, y el siglo III dC en Ebussus*, a Monografies del Museu d'Eivissa.
- GUTIÉRREZ, S., 1993: De la *ciuitas* a la *medina*: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de Al-Andalus. El debate arqueológico, *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol I, 13-35.
- MACKENSEN, M., 1993: *Die spätantiken Sigillata-und lampentöpfereien von el Mahrine (Nord tunisien)*, Munic.
- MENCHON, J., 1994a: *Memòria de la intervenció arqueològica d'urgència en el col·lector d'aigües del riu Francolí (c/ Francesc Bastos). Sectors 1000 i 1500*. Lliurada al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Manuscrit inèdit.
- MENCHON, J., 1994b: Intervenció arqueològica en el núm. 13 del c/ Nou de Santa Tecla de Tarragona, *Quaderns d'Història Tarraconense XIII*, Tarragona, 163-182.
- MAR, R.; ROCA, M.; RUIZ DE ARBULO, J., 1993: El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente, *Teatros Romanos de Hispania*, Cuadernos de Arquitectura Romana, vol. 2.
- RECASENS, J. M., 1966: *La ciutat de Tarragona*, vol. I. Tarragona.
- RUIZ DE ARBULO, J., 1990: El Foro de Tarraco, *Cypsela*, VIII, Girona.

- RUIZ DE ARBULO, J., 1993: Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en *Tarraco* (s. II-IV dC), a *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (s. II y III dC)*, col. Casa de Velázquez, 40. Madrid.
- SÁNCHEZ REAL, J., 1951: La invasión germánica del 259, *Boletín Arqueológico*, Tarragona.
- SÁNCHEZ REAL, J., 1957: Las invasiones germánicas, *Boletín Arqueológico*, Tarragona.
- TARRADELL, M., 1956: La crisis del siglo III dC en Hispania: aspectos fundamentales, *I Congreso Español de Estudios Clásicos*.
- TED'A 1989: Un abocador del segle V dC en el Fòrum provincial de Tàrraco, Tarragona.

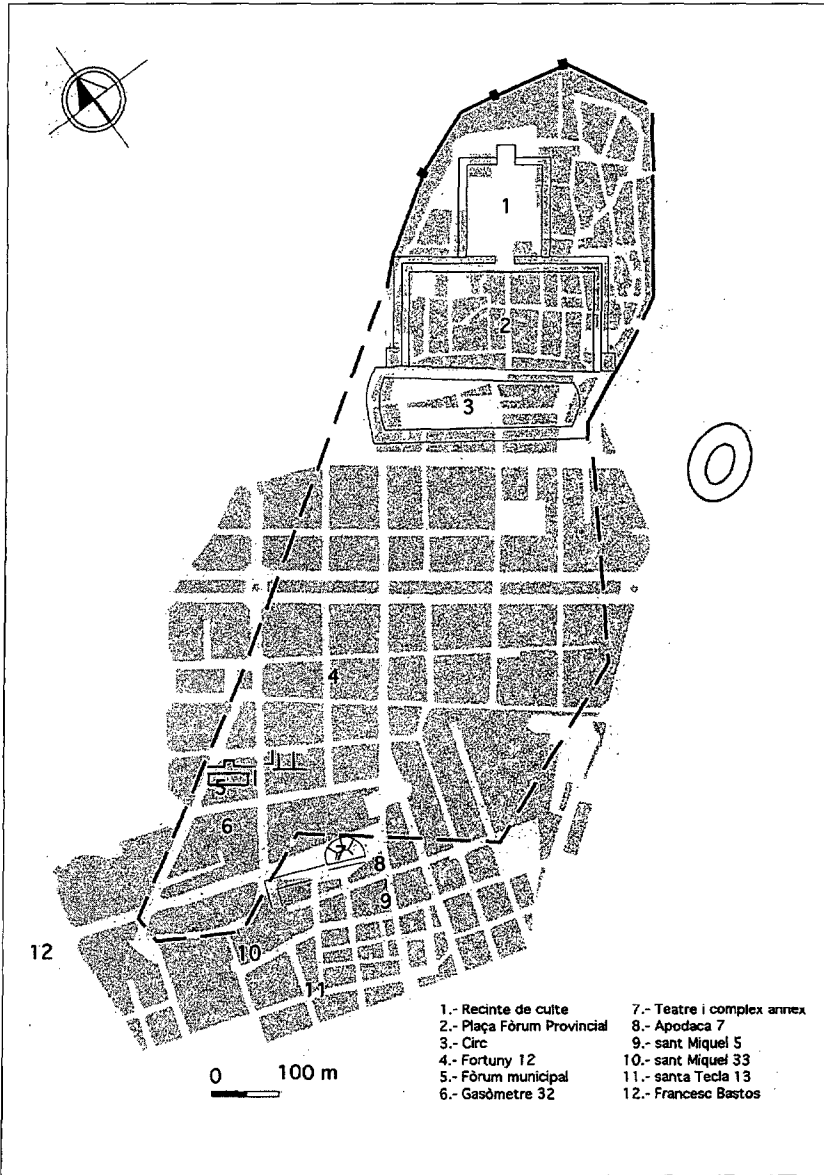

Figura 1. Plànol de situació dels jaciments.

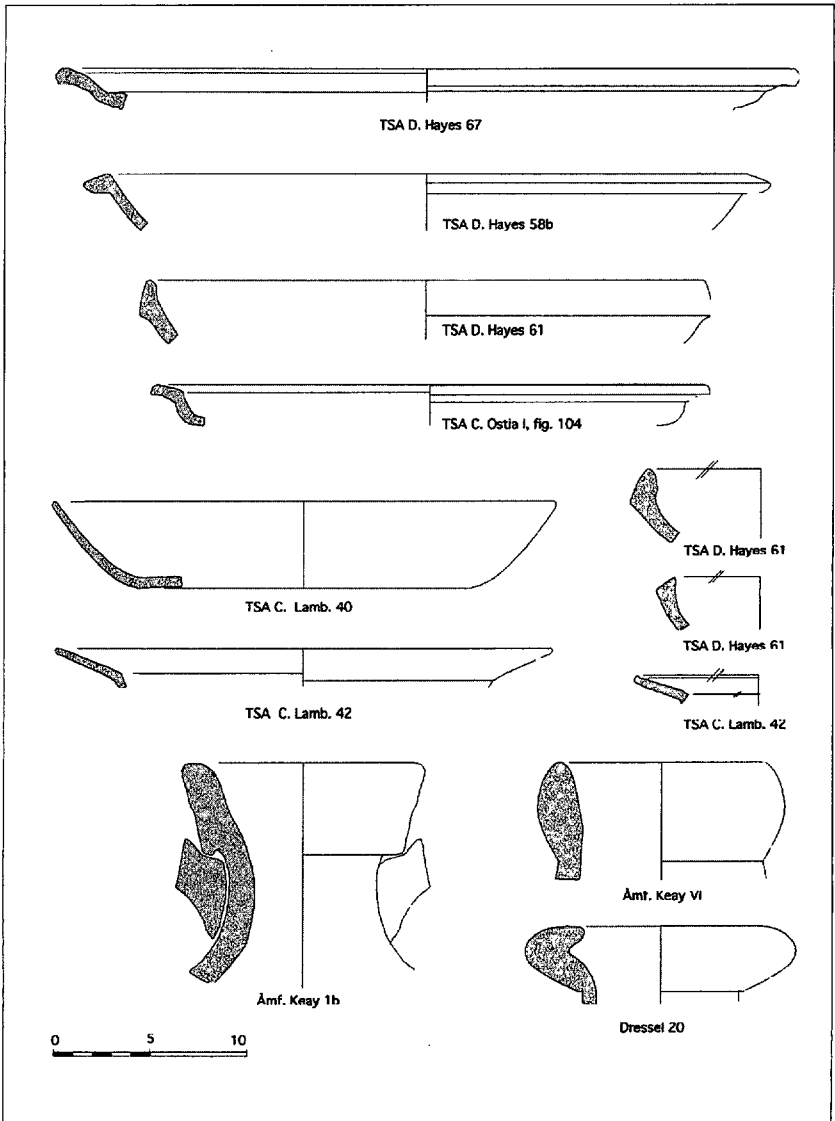

Figura 2. Material ceràmic dels nivells d'abandonament.

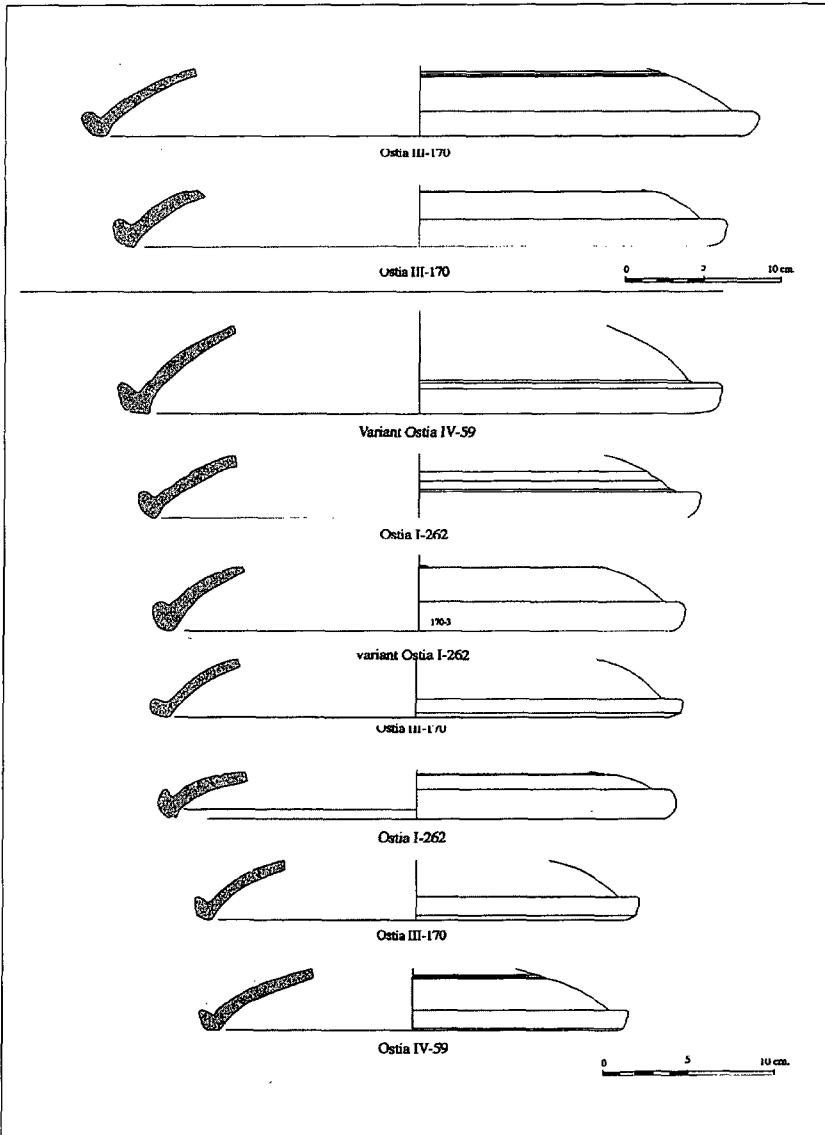

Figura 3. Material ceràmic dels nivells d'abandonament.

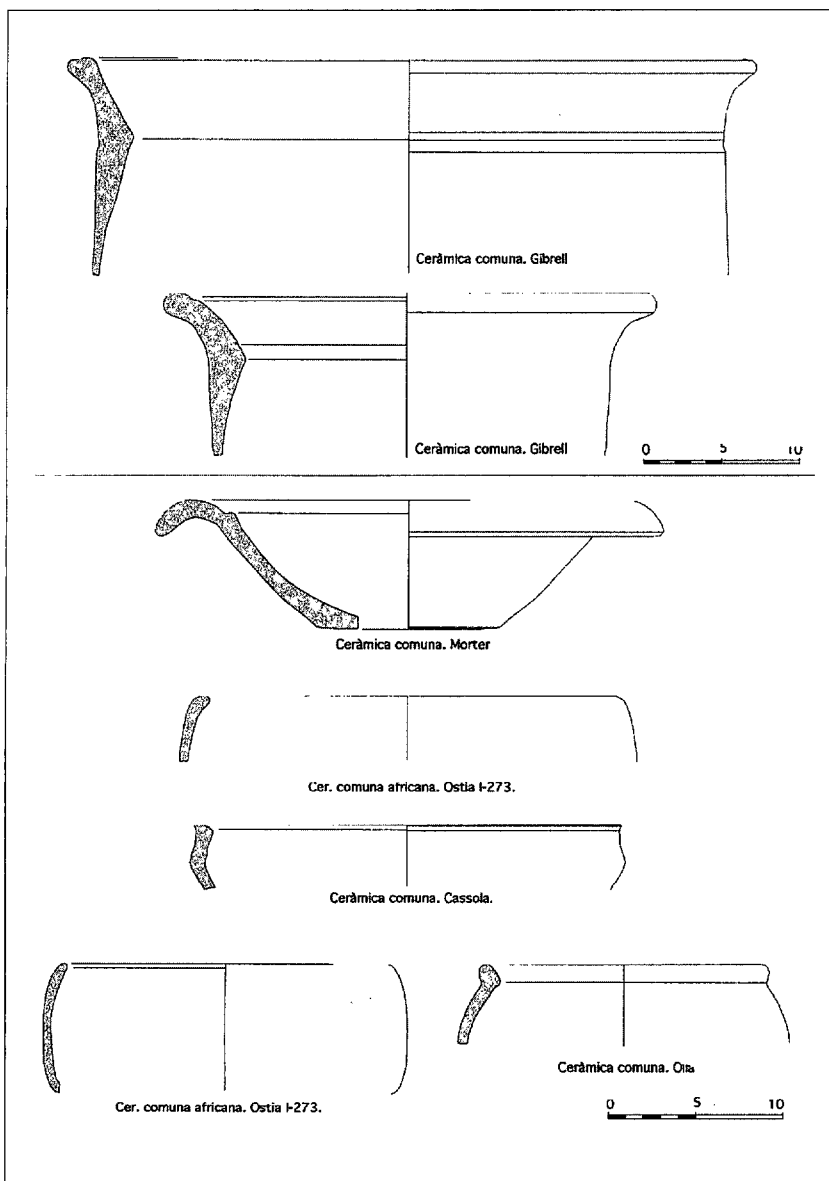

Figura 4. Material ceràmic dels nivells d'abandonament.

Figura 5. Vista general del col.lector del c/ Apodaca.

Figura 6. Detall interior del col.lector del c/ Gasòmetre.

Figura 7. Detall interior del col·lector del c/ Gasòmetre.